

Slovensko v období 1989–1999: životné prostredie a vízia trvalo udržateľného života

M. Huba: Slovakia in the Period 1989–1999: the Environment and the Vision of Sustainable Living. Život. Prostr., Vol. 33, No. 5, 241–245, 1999.

This study tries to evaluate the development of the environmental agenda and the realisation of the concept of sustainability in Slovakia during the decade of transition from the beginnings of the systematic social changes in November 1989 up to now. It takes into account main time periods and especially the main actors in this change and in conclusion it briefly mentions the complex shape and synergic effects of the coherence of more, interrelating or conditioning partial trends.

Hodnotiť vývoj v oblasti životného prostredia a realizáciu koncepcie trvalo udržateľného života v priebehu uplynulého desaťročia nie je možné bez toho, aby sme ho nečlenili vecne podľa aktérov a časovo na vývojové etapy zodpovedajúce viacerým prelomovým udalostiam.

Parlament, vláda, ministerstvá, miestna štátna správa

Za uplynulé obdobie sa na Slovensku vystriedal celý rad vlád. Tie predrevolučné priviedli životné prostredie vo viacerých smeroch do katastrofálneho stavu. Vyhlásenia o potrebe jeho zlepšenia zostávali prevažne v rovine deklarácií a uznesení. Novembér '89 priniesol aj v tomto smere citeľné, aj keď, ako sa veľmi skoro ukázalo, nie dostatočné, zmeny.

Vznikli ústredné orgány štátnej správy pre životné prostredie na federálnej i národnej úrovni: Federálny výbor pre životné prostredie (FVŽP) a Slovenská komisia pre životné prostredie (SKŽP). SKŽP bola od r. 1992 transformovaná na Ministerstvo životného prostredia SR (MŽP SR). Na federálnej i republikovej úrovni začali od začiatku r. 1990 pôsobiť aj novokonštituované parlamentné výbory pre životné prostredie. Na prelome rokov 1990/1991 vznikla na Slovensku osobitná miestna štátna správa pre životné prostredie, riadená priamo SKŽP, neskôr MŽP SR.

V priebehu niekoľkých mesiacov po novembri '89 sa podarilo v štátnej správe pre životné prostredie obsadiť

niekoľko novovzniknutých postov. O to väčšiu stratu pre životné prostredie a starostlivosť oň predstavuje skutočnosť, že väčšina z nich už v tejto sfére nepôsobí.

V oblasti zákonodarstva prebehlo v období 1990–1992 aj v environmentálnej sfére to, čo sa nazýva legislatívnou revolúciou a jej výsledkom bolo prijatie celého radu zákonov.

Vývoj vzťahu týchto subjektov k životnému prostrediu osciloval a po štádiu viac-menej sústavného posilňovania kompetencií, významu a v neposlednom rade i rozpočtu, ktoré vyvrcholilo r. 1992, nastal potom až do volieb v septembri 1998 postupný pokles ich vplyvu a váhy. Dalo by sa to dokumentovať skutočnosťami, ako bol zánik FVŽP, radikálny pokles dotácií zo štátneho rozpočtu do štátneho fondu životného prostredia (ŠFŽP), neschopnosť MŽP SR obhájiť zákonom stanovené rozdelenie kompetencií v prípade TANAP-u, odsúvanie vytvorenia Rady vlády pre trvalo udržateľný rozvoj, zaostávanie v plnení záverov Summitu Zeme, a najmä likvidácia osobitnej štátnej správy pre životné prostredie, strata veľkej časti kvalifikovaných pracovníkov, výrazný pokles legislatívnej aktivity, ako aj neschopnosť a nezáujem vlády a parlamentu získať pre riešenie environmentálnych problémov ostatné subjekty. Akou-takou výnimkou z tohto šesťročného postupného regresu bolo krátke pôsobenie koalícnej vlády (1994), počas ktorého sa obnovila prax konkurzov, prijali dva dôležité zákony, ratifikovali dohovory zo Summitu Zeme, zlepšila sa komunikácia s mimovládou sférou,

obhájila ďalšia existencia osobitnej štátnej správy i fungovanie Výboru NR SR pre životné prostredie.

Za pozitívum v období po r. 1992 možno považovať aj prijatie Stratégie, zásad a priorít štátnej environmentálnej politiky a Národného environmentálneho akčného programu, ale skutočným obrazom vzťahu týchto vlád k životnému prostrediu bol ich celkový nezaujem o realizáciu týchto dokumentov. Čiastočný pokrok nastal vo sfére rozpracovania a uplatňovania územných systémov ekologickej stability. K zlepšeniu informovanosti o životnom prostredí a trvalo udržateľnom rozvoji prispelo MŽP SR každoročným vydávaním správ o stave životného prostredia a slovenským prekladom Agendy 21.

Určitú nádej na pozitívnu zmenu prináša Programové vyhlásenie vlády (PVV) Mikuláša Dzurindur. 1998. Očakávania sa spájajú so záväzkom vlády obnoviť nezávislé pôsobenie osobitnej štátnej správy pre životné prostredie, vytvorenie Rady vlády pre trvalo udržateľný rozvoj (stalo sa realitou v januári 1999 a prvé zasadanie sa uskutočnilo 21. 6. 1999 – pozn. aut.), čiastočné premietnutie environmentálnych aspektov do jednotlivých kapitol PVV, zamietnutie väčšiny megalomanských projektov (s výnimkou podpory kandidatúry na ZOH 2006, dobudovania 2. bloku JE Mochovce a pokračovania stavby diaľnic) a čiastočné zlepšenie komunikácie s tretím sektorom, kde práve rezort životného prostredia pod tlakom environmentálnych MVO patrí do lepšej skupiny rezortov.

Politické strany

V prvých volebných programoch politických strán sa životné prostredie vynímalo ako jedna z hlavných priorít, avšak jeho pozícia v ich agende postupne klesala, aj keď ignorovať si ho dosiaľ nedovolila žiadna, ktorá má

ambície dostať sa do parlamentu. Aj dnešné parlamentné strany (okrem Slovenskej národnej strany – SNS) mu vo svojich volebných programoch venovali samostatnú kapitolu.

Skutočnou a trvalou prioritou však zostáva len pre Stranu zelených na Slovensku (SZS) a ako jedno z troch východísk svojho programu ho deklaruje aj Demokratická strana, ktorej súčasťou je od r. 1993 Slovenská republiková organizácia (federálnej) Strany zelených. Ostatné politické strany a hnutia sú vo vzťahu k životnému prostrediu viac-menej konzervatívne a chápu ho výlučne antropocentricky, prevažne len ako legislatívno-technologicko-ekonomický problém.

Prieskumy názorov budúcich poslancov, ktoré už tradične pred voľbami robí Spoločnosť pre trvalo udržateľný život (STUŽ), ukázali najväčšiu ochotu komunikovať a zároveň najväčšiu environmentálnu "uvedomelosť" kandidátov za Stranu demokratickej koalície (SDK) a Stranu maďarskej koalície (SMK) a naopak, nulovú ochotu prezentovali v tomto smere kandidáti za Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS) a SNS.

Zo strán súčasnej vládnej koalície má najprepracovanejší, najambicióznejší a najpodrobnejší – až do roviny konkrétnych nástrojov dotiahnutý – program SDK a za uspokojivé možno považovať aj programy SMK a Strany demokratickej ľavice (SDL). Medzi najväčšie nedostatky aj pozitívnejšie hodnotených programov patrí nepremietnutie environmentálnych cieľov a zásad trvalej udržateľnosti do ostatných kapitol (nad rámec kapitoly Životné prostredie).

Hospodárska sféra a jej environmentálne súvislosti

Východiskovú pozíciu nášho hospodárstva v novembri 1989 charakterizovala krajne nevyhovujúca a nevyvážená štruktúra. Prevažoval zastaraný, energeticky a surovinovo mimoriadne náročný, neefektívny a životné prostredie znečisťujúci priemysel, poľnohospodárstvo charakterizované nielen vysokými externými vstupmi a prezamestnanosťou, ale aj veľkou závadnosťou vo vzťahu k životnému prostrediu a tiež preťažená nákladná doprava, zameraná najmä na prepravu veľkoobjemových substrátov pre ťažký priemysel.

Ponovembrové vlády okrem toho zdedili rozostavané megalomanské, environmentálne i inak problematické projekty typu VD Gabčíkovo-Nagymaros, ZSNP v Žiari nad Hro-

nom či JE Mochovce i takmer všeobecne schátranú infraštruktúru.

O miere "efektívnosti" národného hospodárstva svedčí aj to, že na jednotku HDP boli u nás 3–7-krát väčšie energetické vstupy než vo vyspelých krajinách. Výroba a spotreba niektorých surovínovo, energeticky a environmentálne náročných komodít, ako je oceľ, hliník či cement, prevyšovala disponibilnú kapacitu (environmentálny priestor) v prepočte na obyvateľa SR až desaťnásobne.

Do toho všetkého prišla (nezvládnutá) nevyhnutnosť konverzie zbrojného priemyslu, rozpad RVHP a východných trhov, s čím súvisel aj prudký nárast nezamestnanosti – fenoménu štyri desaťročia u nás neznámeho.

A tak sa v tom istom "zrýchlenom" čase stretli problémy ekonomické, sociálne i environmentálne. Nik nemal v takejto situácii dosť odvahy zatvárať výrobné podniky "len" preto, že nedodržia environmentálne normy. Životnému prostrediu ale pomohol celkový pokles výroby, až odstavenie takých znečisťovateľov, ako Niklová huta v Seredi, Ortufovňa v Rudňanoch a Magnezitka v Ťahanovciach, ako aj niekoľkonásobný pokles intenzity priemyselného hnojenia či používania pesticídov, alebo pokles v preprave veľkoobjemových komodít.

Celú hospodársku sféru charakterizovalo o. i. postupné uvedomovanie si nevyhnutnosti zmeny doterajších neudržateľných trendov a zároveň nedostatok odvahy tieto zásadné zmeny realizovať.

Za hodnotené obdobie neprebegli v dostatočnom rozsahu žiaduce štrukturálne posuny smerom k zvyšovaniu stupňa finalizácie výroby a preferencie environmentálne šetrných odvetví, ani technologické štrukturálne zmeny, zabezpečujúce znižovanie materiálovej, surovínovej a energetickej náročnosti, ktoré by sa pozitívne odrazili na stave životného prostredia.

Ani v právnom systéme sa dosiaľ nevytvorila reálna opora pre proenvironmentálne podnikanie, obchodovanie a spotrebu.

Neuskutočnila sa ani všeobecne odporúčaná internalizácia externalít, teda ekonomické zohľadnenie negatívnych dôsledkov výroby a výrobkov na životné prostredie. Inými slovami, environmentálna závadnosť sa nepremietla takmer vôbec do daní, poplatkov, ani do cien. Nežiaduci stav národného hospodárstva pomáhajú konzervovať aj vplyvné lobby v najsilnejších odvetviach, jednostrannosť informácií a sila zotrvačnosti.

V období 1993–1999 sa postupne krátili prostriedky zo štátneho roz-

počtu pre rezort životného prostredia (a zvlášť dotácií do ŠFŽP – z 950 mil. Kčs r. 1992 na 150 mil. Sk r. 1997 a 1998, resp. 140 mil. r. 1999). Ale neustále sa "otvárali nožnice" v prospech financovania antienvironmentálnych a v neprospech environmentálne priaznivých či relatívne priaznivých hospodárskych aktivít.

Väčšina ukazovateľov znečistenia ovzdušia vykazovala niekoľkoročný pokles (najmä v období 1990–1994). Koncom r. 1998, keď mali nové limity znečistenia ovzdušia vstúpiť do platnosti, celá tretina producentov emisií však dokumentovala svoju nepripravenosť ich splniť.

Negatívnou skutočnosťou je aj to, že sa dôsledne neuplatňoval § 35 zákona o hodnotení vplyvov na životné prostredie pri posudzovaní návrhov zásadných rozvojových dokumentov.

Nevyhnutná je zmena filozofie, politiky i praxe, ako v makroekonomickej či fiškálnej sfére, tak aj vo sfére mikroekonomickej. Ide o prekonanie pretrvávajúcej mylnej predstavy, že ochrana životného prostredia a prechod na environmentálne šetrné technológie je záťažou, ktorú nie je súčasná ekonomika schopná uniesť, či dokonca, že je brzdou hospodárskeho rozvoja. Celosvetovo je čoraz viac uznávaný opačný názor, že ide práve o rozhodujúci stimul rozvoja, avšak kvalitatívne nového, trvalo udržateľného, seba podporujúceho a autoregulačného typu.

Mestská a obecná samospráva

Mestá a obce na Slovensku tvoria veľmi heterogénny súbor. Čo majú však všetky slovenské sídla spoločné, je nízky a v uplynulých rokoch neustále klesajúci podiel na prerozdelení prostriedkov zo štátneho rozpočtu – a to aj prostriedkov na možné zlepšenie životného prostredia. Napriek tomu to bola práve komunálna úroveň, na ktorej sme v uplynulých necelých desiatich rokoch zaznamenali vari najviac pozitívnych príkladov.

Ukázalo sa, že v podobných systémových podmien-

kach a na báze podobných finančných, materiálových a ľudských zdrojov dokázu niektoré obce a mestá solídne prosperovať, kým iné upadajú. Renesancia volených samosprávnych orgánov r. 1990 a ďalší vývoj vyzdvihol úlohu osobností a ľudského faktora.

Iniciátormi mnohých aktivít na komunálnej úrovni boli MVO, ale často sa potom iniciatívy chopili samosprávy a magistráty, vo väčšej či menšej miere podperené i miestnym podnikateľským sektorom.

Na úrovni vidieckych sídel či mikroregiónov možno medzi pozitívnymi príkladmi spomenúť Kvačany, Tulčík, Zaježovú, Vištuk, Brdárku, Podhorie, Biele Karpaty, hornú Torysu, Javorie a ďalšie.

Na mestskej úrovni to bol hlavne program Zdravé mesto, v rámci ktorého pôsobí už 13 miest, mesto Rajec, orientované najmä na energetické úspory, je súčasťou európskej siete Brundtlandských miest, Spišská Nová Ves a Púchov sa angažujú v rámci projektu Trvalo udržateľné mesto a niektoré ďalšie slovenské mestá podpísali Aalborgskú chartu trvalo udržateľných mestských samospráv.

Najmä väčšie slovenské mestá urobili, napriek prevládajúcej nepriazni centrálnych orgánov, za uplynulých 9 rokov očividný pokrok v riešení viacerých komunálnych problémov, obnove svojich historických jadier i v celkovom zlepšení stavu životného prostredia.

Takmer všeobecný úpadok však zaznamenala hromadná doprava, na úkor ktorej sa priam patologicky rozširuje individuálna automobilová doprava so všetkými negatívnymi dôsledkami. Prísľubom do budúcnosti je decentralizácia kompetencií, a najmä verejných financií, väčšia ústretovosť a dôvera vlády voči samosprávam, čo umožní i legalizáciu cezhraničnej spolupráce, napr. na báze euroregiónov a pod. Väčší záujem, invencia a úsilie o medzisektorovú spoluprácu sa však očakáva aj od samotných mestských a obecných orgánov. Otázky životného prostredia a trvalo udržateľného rozvoja/života by sa mali posunúť na vyššie priečky agendy Združenia miest a obcí Slovenska i Únie miest a obcí SR.

Masmédiá

Masmédiá sú pri odhaľovaní nekalých praktík v oblasti životného prostredia (až na výnimky) neuveriteľne pasívne a zaostávajú i za záujmom a kvalifikovanosťou obmedzovaného "ekožurnalizmu" spreď novembra '89. Spôsob informovania o VD Gabčíkovo, ZSNP v Žiari nad Hronom či JE Mochovce pripomína najmä v období 1993–1998 propagandu z 50. rokov.

Výnimkou bola publicistická relácia Eko ďalej, ktorú však STV r. 1995 zrušila a prepustila i jej tvorcov (obnovenie takto zameranej relácie nastalo až r. 1999, ale len v obmedzenej podobe – pozn. aut.). Z rozhlasových staníc najväčšiu, ak keď tiež nie sústavnú a systematickú

pozornosť, venovalo environmentálnym problémom Rádio Twist, RFE a Rádio Devín. V záplave iných problémov však tieto témy i na vlnách éteru ostali okrajovými.

V denníkoch je podobná situácia. Ani jeden nemá pravidelnú rubriku venovanú problematike životného prostredia a trvalo udržateľného života, čo kontrastuje so situáciou v období 1990–1993, keď vychádzalo Zelené, neskôr Ochránárske Slovensko ako príloha (postupne) denníkov Práca, Smena a Sme.

Pravdepodobne hlavným zdrojom aktuálnych informácií o dianí v tejto oblasti je Internet, pričom treba spomenúť zásluhy dvoch EMVO pôsobiacich v tejto oblasti – Changenet a Slovenská environmentálna počítačová sieť (SEPS).

Od ďalšieho vývoja vo sfére masovokomunikačných prostriedkov sa očakáva v prvom rade otvorenie mediálneho priestoru pre problémové témy životného prostredia, vecnú a otvorenú diskusiu o nich a postupné vytesňovanie predsudkami a stereotypmi zaťažených a ideologicky zameraných príspevkov. Vítaná by bola aj programová podpora alternatívnych názorov a návrhov riešení, ako aj prijatie ponuky EMVO spolupracovať pri mimoparlamentnej kontrole moci.

Environmentálna výchova a vzdelávanie, veda a výskum, informácie, občianske povedomie, postoje verejnosti

Krátko po novembri '89 sa veľa diskutovalo a niečo aj urobilo v záujme zvýšenia verejného povedomia o environmentálnych otázkach. Potom však prišli na scénu iné priority a zo zámerov dôsledne ekologizovať celú výchovno-vzdelávaciu sústavu zostalo iba torzo.

Integrácia environmentálnej, etickej a podobne orientovanej výchovy do celej výchovno-vzdelávacej sústavy sa uskutočňuje iba pomaly. Počet absolventov environmentálne orientovaných fakúlt či katedrií je stále minimálne o dva rády nižší ako počet absolventov technicky zameraných vysokých škôl.

Je pravda, že vznikla Fakulta ekológie a environmentalistiky TU vo Zvolene, sekcia environmentalistiky PRIF UK v Bratislave a katedry ekológie či environmentalistiky na mnohých vysokých školách. K úspechom by sme mohli pripočítať aj viaceré kvalitné formy postgraduálneho štúdia. Z vlastnej ochránárskej, vedeckej i pedagogickej praxe však nemám príliš optimistickú skúsenosť. Otázka totiž znie, aký je z toho všetkého efekt?

Evidentný rozvoj zaznamenali tréningy a zvyšovanie zručností zabezpečované profesionálnymi MVO, ako napr. ETP Slovensko, Partnership for Democratic Change a SAIA – Servisné centrum tretieho sektora. V posledných mesiacoch sa zlepšila a inštitucionálne zabezpečila aj väčšia otvorenosť MŽP SR voči MVO

a verejnosti, k čomu prispela aj dohoda o vzájomnej spolupráci a zriadenie príslušného odboru na MŽP SR.

V environmentálnych výskumoch pokračovala vedeckovýskumná sféra. V ostatných rokoch sa medzi grantovými projektmi riešenými pracoviskami SAV a univerzít objavili prvé lastovičky orientované na problematiku trvalo udržateľného rozvoja. Merané počtom publikovaných štúdií, vydaných zborníkov a uskutočnených konferencií by sme mohli byť vcelku spokojní, ak však ako kritérium použijeme záujem praxe realizovať poznatky a odporúčania vedy a výskumu, potom sa situácia od r. 1989 príliš nezlepšila.

Verejnosť, ako sa zdá, viac-menej rezignovala na problémy životného prostredia a možnosti ich riešenia. Súvisí to o. i. s tým, že vznikol falošný dojem, že životné prostredie sa podarilo natoľko a nezvratne zlepšiť, že nie je dôvod chápať ho naďalej ako problém.

Výnimky z občianskej pasivity vo vzťahu k životnému prostrediu sa objavujú priebežne v rôznych súvislostiach a v rôznych regiónoch Slovenska. Raz je to petícia občanov proti výrubom stromov v ich okolí, inokedy demonštrácia proti výstavbe benzínových čerpadiel či necitlivému vedeniu trasy diaľnice. Podnetom, intenzívnejším než dosiaľ, k takémuto typu občianskej angažovanosti, by mal byť zákon o posudzovaní vplyvov na životné prostredie a jeho dôslednejšie uplatňovanie v praxi.

Bolo by žiaduce, aby sa životné prostredie chápalo opäť v širokom a celostnom význame a aby si čím vyššie percento populácie uvedomovalo zmysel úsilia o trvalo udržateľnú budúcnosť a ochranu životného prostredia ako centrálny prvok v rámci tohto úsilia.

Environmentálne mimovládne organizácie

Rezervy, napriek veľkému množstvu odvedenej práce, jestvujú aj v EMVO. Po rokoch centralizovaného fungovania v rámci jednej, neskôr dvoch celoslovensky pôsobiacich EMVO, vznikol po r. 1993, zdá sa, opačný extrém – určitá atomizácia. Špecializácia v zameraní na konkrétne, viac či menej úzko definované problémy, síce umožnila vo viacerých oblastiach vysokú mieru profesionalizácie, problém životného prostredia ako celok i formulovanie environmentálnej politiky ako komplexného nástroja na jeho riešenie zostali však zväčša nepokryté. S tým súvisela aj skutočnosť, že na centrálnnej, a neraz i regionálnej úrovni, často chýbal partner pre príslušné decízie, samosprávne či podnikateľské subjekty, čo druhej strane neraz slúžilo ako zámienka na obchádzanie EMVO pri príprave a prijímaní rozhodnutí vo sfére životného prostredia. Nedostatok koordinácie v radoch EMVO pritom nemôže v plnom rozsahu suplovať ani existencia zastrešujúceho Grémia tretieho sektora. Mimovládne environmentálne hnutie stojí pred

Mlyn v Kvačianskej doline – Oblazoch. Areál ľudových technických pamiatok, ktorý rekonštruujú dobrovoľní ochranári.

úlohou lepšej koordinácie a efektívnejšieho fungovania vo vnútri i navonok, v čom by mu mohlo pomôcť aj univerzálne zamerané ochranné periodikum.

Synergický efekt

Spomínané problémy a prejavy by nepredstavovali takú hrozbu, keby pôsobili izolovane. Ich vzájomnými väzbami však vzniká synergický efekt, ktorý spoločnosť vŕha stále hlbšie do víru ekologickej, morálnej, ale aj ekonomickej a sociálnej krízy. Environmentálne problémy a čiastkové či polovičaté spôsoby ich riešenia sa tak významnou mierou podieľajú na celkovej kríze slovenskej spoločnosti. Analogicky komplexnú podobu by malo mať, a potom pozitívny aj synergický efekt by malo priniesť hľadanie východísk z tejto krízy.

Literatúra

- Huba, M., 1994: Súčasný vývoj na Slovensku z hľadiska trvalo udržateľného života. In Dlouhá, J. (ed.): Perspektivy trvale udržateľného života v Európe. Sborník ze semináře. Praha, p. 36–40.
- Ira, V., 1994: Trvalo udržateľný rozvoj: časová a priestorová komparácia. In Dlouhá, J. (ed.): Perspektivy trvale udržateľného života v Európe. Sborník ze semináře. Praha, p. 13–16.

RNDr. Mikuláš Huba, CSc. (1954), vedecký pracovník Geografického ústavu SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava. E-mail: huba@savba.sk